

Økologiske vilkår i en vestjysk landbrugsegn belyst gennem 1688-matriklen

Af *Viggo Hansen*

Mange forskere har inden for de sidste 50-60 år beskæftiget sig med dansk landbrugs vilkår i perioden omkring fremkomsten af den store danske matrikel 1688, et dokument der ikke har sit sidestykke uden for landets grænser. I langt overvejende grad har man dog interesseret sig for det østdanske landskab med dets karakteristiske to- eller trevangsbrug, hvorved man ubevidst har givet omverdenen et skævt billede af datidens dyrkningssystemer. Endvidere har det været typisk for de fleste af disse arbejder, at de i højere grad har været deskriptive end forklarende, hvilket nok delvis hænger sammen med, at forfatterne ofte ikke har besiddet de fornødne forudsætninger enten i form af en historisk forskningsbaggrund eller en geografisk uddannelse, der kunne have bragt dem på sporet af de veksellende naturskabte miljøers betydning for tilrettelæggelsen af 1600-tallets landbrug.

Det er da også først ved foreningen af den historiske og geografiske forskningsmetodik, at skridtet er taget fuldt ud til en erkendelse og forståelse af den store variationsrigdom, der har præget det gamle danske landbrug i henseende til dyrkningssystemer og agrarstrukturer. Derfor har det været en kærkommen nyvinding inden for forskningen, at K. E. Frandsen i sin disputats fra 1983 om Vang og Tægt har kunnet fremlægge en landsdækkende syntese af den mosaik af landbrugssystemer, der har været gældende i århundreder helt frem til udskiftningen. Man får gennem denne afhandling et overbevisende indblik i, hvordan landskabsformerne har været en medbestemmende faktor i udformningen af driftssystemerne, specielt mellem vangebruget på den ene side og græsmarksbruget på den anden side. Udover at gå ind for be-

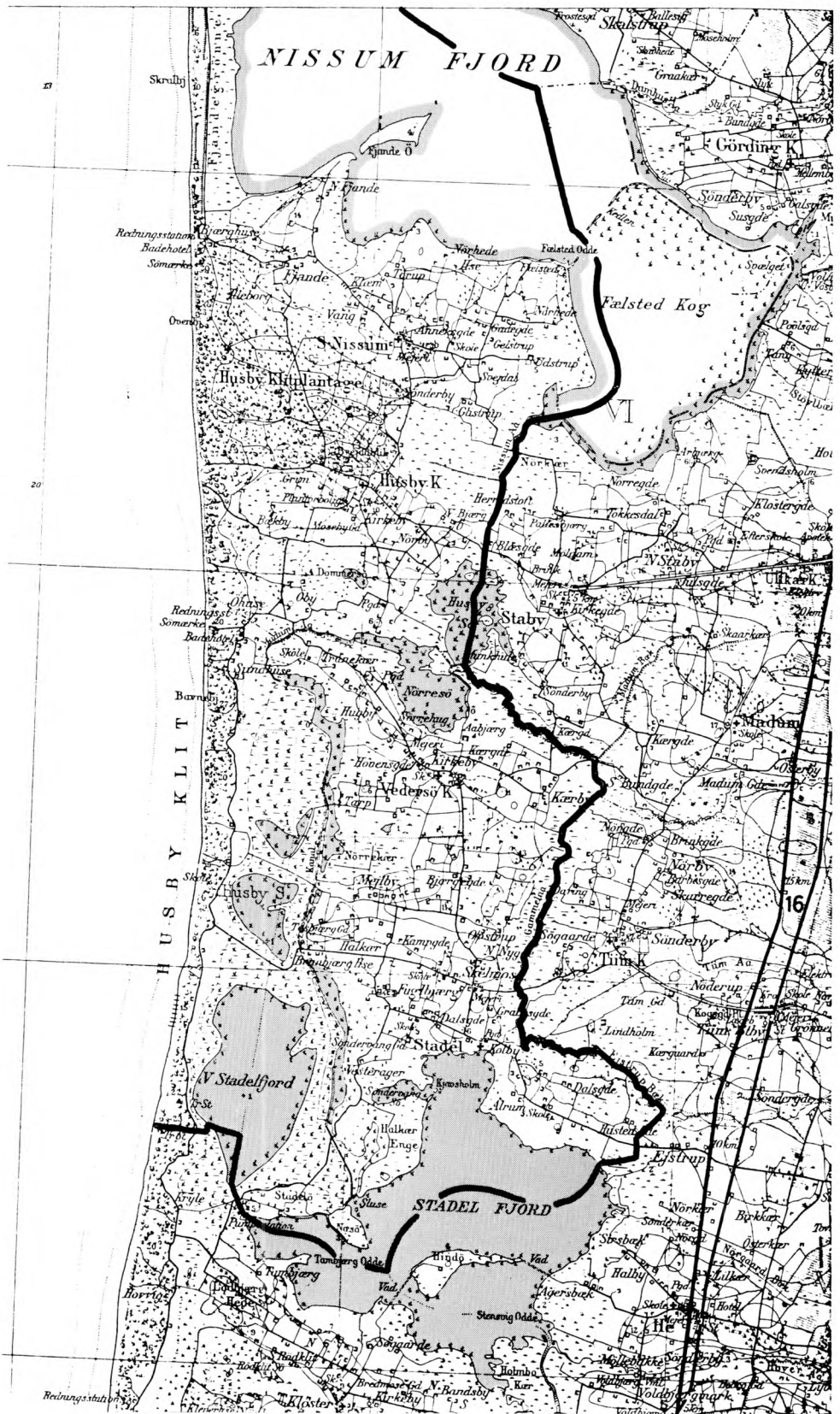
tydningen af det naturskabte miljø i forklaringsprocessen for systemerne, peger forf. også på det umiddelbare klimas indflydelse på brugsformerne, et forhold som også nutidens landmænd i Vestjylland tager højde for.

Her kunne det passende tilføjes, at tidsfaktoren også spiller ind, idet årtusinders udvaskningsproces af næringsionerne i agerjorden vest for den store israndslinie har haft en afgørende effekt på bonitetsforholdene i en selvforsyningsøkonomi, der ikke har kendt til udefra kommende erstatningsioner.

I titlen til K. E. Frandsens disputats siges det, at den omhandler dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer, underforstået at enkeltgårdsegnene ikke er behandlet *per se*. En sådan udeladelse har dog næppe i større grad påvirket afhandlingens resultater, idet det kan påvises, at landsbybebyggelse og enkeltgårdsbebyggelse i samme region ikke viser store afvigelser i landbruget, ud over at fællesskabet mangler i det sidste tilfælde, og at ressourcefordelingen er en anden som vist af nærværende forfatter i *Landskab og Bebyggelse i Vendsyssel* (Disp. 1964).

Herved er man inde på, at netop landbrugsressourcebasis har spillet en overordentlig stor rolle for opretholdelsen af lokaløkonomien og været helt afgørende for lokalsamfundets reproduktion. Her må man ikke alene hæfte sig ved ressourcernes omfang, men også ved deres kvalitet, ligesom det er nødvendigt at se på fordelingen og vægtningen af de vegetabiliske henh. de animalske ressourcer i den fælles økonomi.

Dette sidste har den historiske, agrare forskning desværre i nogen grad forsømt, så meget mere uforståeligt som kilderne giver

mulighed for at vise, hvordan en selvforsyningsøkonomi har forstået at opnå en »optimal« udnyttelse af de naturgivene ressourcer ved f.eks. at maksimere henholdsvis en kvægbrugsøkonomi, når de animalske ressourcer gav anledning hertil, og en agerbrugsøkonomi, når de vegetabiliske ressourcer har talt herfor, når man da ikke som i de vendsysselske randbebyggelser har taget ligeværdige hensyn (V. Hansen, 1964).

Det har været nærværende forfatters ønske at belyse de to sider af den økonomiske basis ligeværdigt, der har dannet baggrund for dette arbejde. Gennem undersøgelserne er det da også blevet godtgjort, at der i det yderste Vestjylland inden for klitrækken findes en landskabstype, der i mange henseender afviger fra »det vante«, idet man her har at gøre med et område, der er overmåde rigt på vådområder og nærmest kan lignedes med et akvatisk landskab.

Valget er faldet på den smalle kystbræmme mellem Nissum fjord i nord og Stadil fjord i syd, omfattende sognene Sdr. Nissum, Husby, Vedersø og Stadil. I geomorfologisk henseende er der tale om et sted, hvor den store Skovbjerg bakkeø fra næstsidste istid langsomt dukker ned under det marine forland. Dannelsen af en jordsmon (en soil) i undersøgelsesområdet har som basis de udvaskede moræner fra næstsidste istid blandet op med smeltevandsaflejringer. I denne agerjord optræder kornstørrelsesfraktioner fra groft sand til lerblandet finsand, hvorfor boniteten er ret lav. Hertil skal så føjes marine sedimenter, der er udviklet som svære lerjorder, flere steder med karakter af marskklæg, henholdsvis sandede aflejringer, der dog de fleste steder er dækket af limnisk sediment, hyppigt tør af vekslende lagtykkelse. I det ydre fremtræder disse marine forlandsdannelser som eng, kær eller mose, hvis øvre niveau ligger omkring 5 fod over Dansk Normal Nul. Da de iflg. geologen Axel Jessen (1920) ikke kan tilskrives nogen alluvial landsænkning i betragtning af, at stenalderhavets udbredelse ikke giver sig til kende i egnene s.f. Bovbjerg og dermed i undersøgelsesområdet, så må deres dannelse sættes i forbindelse med tidligere hyppigt forekommende brud i tangerne mod

vest med deraf følgende oversvømmelser af alle arealer under 5 fod. Dokumentation for disse højvande har man i indtil 2 meter høje strandvolde i Nissum fjord, såvel som i ældre beretninger.

På basis af opmålingerne i forbindelse med fremkomsten af matriklen 1844 kan vådområderne bestemmes til at have dækket et areal på 3316 tdr.ld. ud af et matrikuleret totalareal på 11911 td.ld., d.v.s. 28% af det udnyttede areal, nogenlunde svarende til arealet under 2,5 meter. Ikke mindre end $\frac{3}{4}$ af sognearealerne ligger lavere end 5 meter o.h., og ingen steder uden for klitterne nås en højde over 15 meter. Til de store vådbundsarealer hører Nørkær, Stavkær, Grønkær, Vollerup enge og Halkær enge, og for at gøre det akvatiske miljø komplet kan det nævnes, at indvandene udgør godt 10% af sognearealerne iflg. en planimetrisk opmåling foretaget på målebordsbladene 1953-59 (Danmarks Statistik) og heri er ikke Nissum fjord og Felsted kog medregnet.

Bebyggelsen

Som kilde til studiet af bosætningsmønstrer i de 4 sogne er brugt de ved udskiftningen i årene 1798-1800 udfærdigede matrikelkort, de såkaldte 0-1 kort (Matrikelarkivet), og der er grund til at tro, at de på disse indtegnede bebyggelsessignaturer repræsenterer situationen op til selve udskiftningen, selv om der kan være tale om lidt senere kopier, idet enkelte rettelser og tilføjelser, herunder flytninger, er let erkendelige i farvevalget for signaturerne. Disse kort er derefter suppleret med de ved matriklen 1844 fremkomne minimerede sognekort (1:20.000), dels fordi disse er direkte sammenlignelige med de senere målebordsblade og som sådan er simple arbejdsredskaber, og dels fordi signaturerne for arealbenyttelse her er udført med større omhu.

Det fremgår nu, at det mest slående træk i bebyggelsesmønstrer er gårdenes typiske placering på grænselinien mellem ager og eng, hvorved den bedst mulige kontakt mellem disse to ressourcer har været opnået. Udtrykt på en anden måde så repræsenterer

Fig. 2. Kort over Husby sogn 1844. Den optrukne linje markerer grænsen mellem ager og eng. Hvor denne linje er punkteret, forløber den langs en markvej. Kortet illustrerer samtidig, hvordan bebyggelsen ofte ligger langs dette skel.

en sådan beliggenhed en absolut minimering af tid og arbejde med henblik på tilvejebringelsen og oparbejdningen af de for reproduktionen i en blandingsøkonomi nødvendige næringsressourcer.

Mange steder markeres denne grænselinie også af linieføringen af markveje, der som en kæde forbinder de enkelte gårde, og man må forestille sig, at de samme veje eller stier har fungeret som adgangsveje til de fælles enge såvel som i forbindelse med trafikken til og fra de ovenfor liggende skifter, der ligeledes ofte har ligget »i fællig«. Hyppigt ligger gårdene i en indbyrdes afstand af 250 til 300 meter, ofte dannende gårdgrupper på indtil 10 eller nu og da flere enheder og bærende fællesnavne som Østerby, Kirkeby og Øby i Husby, Sønderby i Nissum, Kærby, Hugby og Kirkeby i Vedersø og Mejlby i Stadil. Andre »byer« er f.eks. Fuglbjerg, Alrum, Tranekær, Fjand, men blandt sognenavnene optræder kun Stadil som by. De fleste stednavne i Nissum og

Husby refererer til enkeltgårde, således i Nissum (20 gårde og 65% af hartkornet) og i Husby (12 gårde og 53% af htk), mens enkeltgårdene er færre i Vedersø (5 gde.) og Stadil (3 gde.)

Der er således en væsentlig forskel i enkeltgårdenes andel mellem de to nordlige og de to sydlige sogne trods den samme fysiske baggrund. Der kan ikke gives nogen umiddelbar forklaring herpå, men de foran givne almindelige bebyggelsestræk bringer naturligvis det spørgsmål frem, om man kan tale om landsbyer i de tilfælde, hvor gårdgrupper på 5 til 10 gårde bærer et fælles navn, ofte endende på -by, selv om også medlemmer af gårdgrupper ofte har egennavne afledt af naturnavne. Gårdgruppenavnenes alder går kun i få tilfælde længere tilbage end slutningen af 1400-tallet eller midten af 1500-tallet. Afvigelserne ligger alle i Stadil sogn, nemlig Mejlby (1263), Halkær (1319) og Opstrup (1321) samt et par enkeltgårde. Ældst er kil-

derne til sognenavnene som Vedersø (1330), Stadil (1263), Nissum (1312) og Husby (1266) samt hovedgården Åbjerggård, mens Husby Kirkeby først er nævnt 1560. De enlige kirker kan tale for, at enkeltgårdsbebyggelsen er den originale i disse sogne, idet intet tyder på en tidlig gårdudflytning fra kirkernes nærhed, og den hyppige forekomst af navneendelsen -by som fællesnavn for en gruppe gårde må anses for en tilføjelse i middelalderens slutning som en praktisk foranstaltning.

Trods et miljø, der er væsentligt forskelligt herfra, finder man tilsvarende bebyggelsesformer som her i ådalsbebyggelserne på den jyske hede som ved Sdr. Omme og Grindsted (V. Hansen). Nogen løsning på spørgsmålet om bebyggelsens originalitet som landsby henh. enkeltgårdsbebyggelse ligger på nærværende grundlag ikke for, og forekomsten af en oldtidslandsby i form af Fjand, der eksisterede i nogle århundreder på begge sider af vore tidsregnings begyndelse, kan næppe bruges som indicium, for dertil er middelalderens økonomiske, sociale og teknologiske stade alt for forskelligt fra oldtidens.

Markfællesskab og dyrkningsforhold

Markfællesskabet i Sønder Nissum og Husby sogne er beskrevet af Henrik Larsen i *Hardssyssel Aarbøger*, 25 Bd. (1931), og han beretter her om »et vidtløftigt fællesskab i mark og eng og mellem gårdene i sognets østlige del«. I omtalen kommer han også ind på spørgsmålet, om bebyggelsen i enkeltgårde eller i byer er ældst, men vil ikke fremsætte nogen mening herom og henviser kun til, »at i ufrugtbar hedeegne er vel enestegården ofte fra forholdsvis sen tid«. Nærværende forfatter mener dog, at en sådan sammenligning med hedeegne i nogen grad halter, som det skulle fremgå senere, såvel som af det følgende.

I indledningen til beskrivelsen af jordfordelingen i Husby sogn står der i markbogen, at »Nørby och Øster Huseby haver deres mark i fællig med de andre brugere«, men en nærmere gennemgang af kilderne viser, at fællesskabet ikke er så komplet, idet f.eks. gård nr. 7 i Øster Husby har hele sin jord i et

fald, en anden har den meste jord i blot 2 fald, en tredje blot i 3 fald. I Bækby har 2 af de 3 brug store samlede agerlodder, mens den tredje også har jord i Øster Husby, i Grim, i Kirkeby og i Øby. Øby har til gengæld jord i Nørby, hvis 4 navngivne gårde hver især har mange samlede agre. Der er således tale om et udbredt og vidtløftigt partielt fællesskab, ikke blot inden for den enkelte by, men også flere byer imellem, og et begreb som ejerlag har da heller ingen mening, hvilket understreges ved benyttelsen af betegnelsen Hovedejerlaget, der omfatter hele Stadil sogn.

Som det vil fremgå af det følgende er der dog også talrige enkeltgårde i undersøgelsesområdet, i Husby sogn således Søgård, Præstegård, Røjkjær samt Sønder Klits 8 gårde. I Nissum sogn angiver Henrik Pedersen i *De danske Landbrug*, at der findes 4 landsbyer, nemlig Nørre Klit, Sønderby, Fjand og Klem huse, mens resten af de 24 bebyggelser kaldes enestegårde. For dette sogn er der fremstillet et diagram, der viser jordfordelingen mellem alle bebyggelser undtagen Fjand og Klem huse, og det giver et noget andet og mere broget billede end fremstillet af Henrik Pedersen. Diagrammet viser således, at blot Brandstrup, Udstrup, Vang og Glistrup samt et par små bol i snævrere forstand kan kaldes for enestegårde. De øvrige gårde har nok det meste af deres jord liggende omkring gården uden indblanding af andre, men så har de til gengæld lodder i andres mark som Pilgård med 26 tdr.ld. omkring gården, 5 tdr.ld. i Sønderby, 2 tdr.ld. i Svejdal og i Torup foruden mindre lodder andre steder. Annexgården har 15 tdr. ld. ved gården, 11 tdr.ld. ved Pilgård, 6 tdr.ld. i Sønderby etc. Helt ekstrem var situationen i marken til de 3 bol Svejdal, Ravnsborg og Maedige. Her havde næsten alle gårde i Sønder Nissum andel, som det kan læses ud af den lodrette linie under Svejdal.

Ud fra det synspunkt, at de fleste gårde har en hovedparcel omkring gården, som det kan læses ud af diagonalen i diagrammet, men derudover et færre antal tdr.ld. andre steder, er det rimeligt at drage den slutning, at der i Sønder Nissum er tale om en oprindelig, spredt gårdbebyggelse, men at man på et se-

nerne tidspunkt har indtaget jord fra udmarken i fællesskab med de nærmeste, berørte naboer, og at også »landsbygårde« som i Sønderby har taget del heri med en hovedparcel som udgangspunkt, svarende til forholdene i Øster Husby. Henrik Larsen (ovf. cit.) har da også fundet mange eksempler på, at hedejord er blevet opbrudt, og han nævner i denne forbindelse, at »en jævnlige forekommende betegnelse på sådan jord er Gammeljord, der ofte udtrykkeligt betegnes som opbrudt hede. Undertegnede kan bekræfte disse iagttagelser og yderligere føje til, at hvor man støder på betegnelserne Hedeagre og Gammeljordagre, er der altid tale om fald, der har en lang hvileperiode som 6-8 år efterfulgt af 2 havreafgrøder eller byg-havre, men i et enkelt tilfælde indgår boghvede som første afgrøde.

En videreførelse af undersøgelsen til Vedersø sogn afslører tilsvarende forhold som de allerede omtalte, men herud over skal nævnes, at af byen Kærby's 11 gårde havde gårdene nr. 1-2-3 særskilte jorder, mens de øvrige havde deres jorder i fællig, og for disses vedkommende er der spor af et regelmæssigt skifte. Det er muligt, men kan ikke bekræftes, at de tre enestegårde er synonyme med 3 Kærgårde, der ligger for sig selv, mens de øvrige 8 gårde omfatter Kærby i snævrere forstand. Situationen gentager sig i Hugby, hvor også gårdene nr. 1-2-3 har særjorder, mens de øvrige 8 gårde har deres jord i fællig med nabobyen Tranekjær's 8 gårde. De to byers marker er i markbogen opmålt sammen. Desuden kan det nævnes, at Kirkeby's 4 gårde var enestegårde, og at Tarp by's 4 halvgårde havde jorden i fællig, mens den eneste helgård havde særjorder.

Den almindelige tendens til et partielt fællesskab gentager sig i Stadil sogn, hvor f.eks. de to byer Mejlby og Halkjær fik deres marker opmålt under et, hvori yderligere indgik brugere i Obstrup og enkeltgårdene Østertoft, Store og Lille Bjerggård samt Dybkjær, men derudover ses de enkelte brug også at have særparceller. Det samme gentager sig i byerne Kolby og Stadil, hvis marker også blev opmålt under et.

En tilbundsående undersøgelse af detaljerne i sådanne, partielle fællesskaber lader

sig desværre ikke gennemføre, idet de ældste kort ikke indeholder marknavne. Faldene lader sig derfor ikke lokalisere, og en mangelfuld beliggenhedsangivelse i teksten er heller ikke nogen vej frem. Disse mangler til trods gør det efter forfatterens mening, som tidligere nævnt, sandsynligt, at man i undersøgelsesområdet har at gøre med en oprindelig enkeltgårdsbebyggelse, der ved ekspansioner i løbet af den senere middelalder og den nyere tid har krævet indgåelse af overenskomster enkeltgårdene imellem, hvorved dette partielle fællesskab er skabt. Det kan endvidere konstateres, som allerede af Henrik Larsen (ovf.cit.) nævnt, at i hvert fald fjerntliggende strandenge som Halkjær og Vollerup enge med flere andre var underkastet en udbyttedeling i forhold til udsædens størrelse. Derimod er det sandsynligt, at de nære enge, der betingede gårdens lokalisering, tilfaldt den enkelte bruger.

Dyrkningssystemer

Iflg. K. E. Frandsen (1983) dominerede græsmarksbruget uden tægter dyrkningssystemet i hele det vestjyske område mellem Limfjorden og Ringkøbing fjord. Den almindelige rotation i indmarken synes at have været byg-rug-havre efterfulgt af 1-3 års hvile. Nogle steder brugte man dog 2 kærver rug efter byg, 2 kærver rug uden byg eller 2 kærver havre alene, hvor jorden lå sidt. Enkelte steder noteredes alsæd med eventuel bemærkning om »mangel på jord«. Det karakteristiske for indmarken er vel nok den kortere hvile end normalt for græsmarksbruget, og der er ingen tvivl om, at forklaringen herpå skal søges i det specielle miljø, der også giver sig til kende i udsædsarealets ringe omfang (se tabel 1). På fjernere marker, udmarken, noterer markbøgerne en længere hvileperiode som 5 til 8 år i marker som Hedeagre, Brandagre og Gammeljordsagre, der alle er opbrudt af heden i senere tid.

Efter den forudgående deskriptive redegørelse for miljøsituationen i undersøgelsesområdet er det naturligt hertil at knytte sådanne

data, som matriklen 1688 giver mulighed for at bygge videre på. Der tænkes her specielt på hartkornsberegningerne, idet disse kan ses som en omskrivning af den enkelte gårds, bys eller sogns jordværdi og som sådan det bedste forhåndenværende udtryk for lokaliteternes bæreevne. For agerjordens vedkommende kan denne betragtning motiveres ud fra det forhold, at hartkornsberegningen byggede på en analyse af jordbundsprofilen og dets indhold af kornstørrelsesfraktionerne ler, sand og grus samt muldlaget tykkelse og udtrykt i jordbundens egnethed til at bære den ene eller anden afgrøde. Gennem angivelse af antallet hvileår i det enkelte skifte er der derudover taget højde for antallet af årsgrøder i en rotationsperiode, idet det alene er disse, der indgår i beregningsgrundlaget. Størrelsen af det vegetabiliske hartkorn betragtes nu som et udtryk for agerjordens bæreevne med datidens teknologiske niveau for øje. Men for at dette begreb kan få fuld mening, må det ses i relation til størrelsen af den tilstedeværende befolkning, hvis reproduktion skal vedligeholdes gennem udbyttet af det til rådighed stående udsædsareal. Om beregningen af populationens størrelse se nærmere nedenfor.

I regnskabet over bæreevnen indgår naturligvis også størrelsen af det animalske hartkorn, der bygger på vurderingen af høslettet i form af antal læs mosehø henh. godthø, samt antallet af høveders græsning. Til dette formål er benyttet kommissionens beregninger fra modelbøgerne, der må anses for mere uhildede end de tal, der angives som værende »efter bøndernes egen beregning«, og mere korrekt end opgivelserne til Ekstraskatteregnskaberne Kop- og Kvægtællingslister fra årene 1684 til 1686, der fra mange sider betragtes som upålidelige.

Det vanskeligste beregningssæt i en vurdering af landbrugets potentiale, her kaldet bæreevne, er størrelsen af konsumtionen, idet man kun kan give nogle meget usikre tal for udbyttet af kornhøsten og af forsyningen med animalske produkter. Det nærmeste man kan komme problemet er at se på befolkningsgrundlaget ud fra den betragtning, at der her er tale om en selvforsyningsøkonomisk situation, hvor der set gennem en år-

række er balance mellem produktion og forbrug.

Som grundlag for beregningen af folketallet er her benyttet antallet af husstande i lokalsamfundet. Nok giver Kop- og Kvægtællingslisterne oplysning om antallet af beskattede personer, men den tvivl, der kan rettes mod disse listers troværdighed i al almindelighed gælder utvivlsomt også personopgivelserne. På den anden side giver også antallet af brugsenheder, gårde og huse, et utilstrækkeligt billede af såvel arbejdsstyrken som mængden af konsumenter. Kop- og kvægskatelisternes personangivelser er derfor kun benyttet som et korrektiv til antallet af husstande. Dette tal viser sig stedvis at ligge op til 50% over antallet af brugsenheder, eftersom der ofte var 2-3 brugere på samme gård. Husstandsantallet er derfor anset for at være det bedste udgangspunkt for en bedømmelse af »folketallet« i relation til hartkornsvurderingerne og udsædens størrelse.

I dette tal indgår såvel gårdbrugere som familier i huse med og uden hartkorn. Ud fra oversigtstabellen neden for (tabel 1) vil man da se, at udsædsarealet pr. husstand har ligget mellem 10 og 14 tønder land. Det tilsvarende tal for et hedesogn som Grindsted i Slavs herred var 30 tønder land, mens beboerne i et bakkeøsohn som Avlum i Hammerum herred havde 33 tønder land til rådighed pr. husstand. Disse tal afviger ikke meget fra sognene i det østjyske ungmorænelandskab, hvor Framlev herred kunne udvise et rådighedsareal på 28 tønder land pr. husstand.

Sognene i u.-området har således haft et forbløffende ringe udsædsareal til rådighed, eller sagt på en anden måde: et meget stort befolkningstal i forhold til produktionsarealet. Forklaringen herpå afsløres kun delvis ved at se på jordboniteten, beregnet som det antal tønder land, der går på 1 tønde vegetabilisk hartkorn. Dette tal lå i u.-området mellem 4,4 og 6,0 tdr.ld. og således på niveau med ungmorænen i Østjylland, men vidt forskellig fra de to hedesogne Grindsted og Avlum, hvor de tilsvarende tal var 17,6 henh. 13,6. Den tidligere givne generelle jordbundsbeskrivelse bekræftes af markbøgernes angivelse af jordprofilernes indhold af over-

Tabel 1. Udsæd og hartkornsbeskatning i u.-området

	Hus- stande	Udsæd tdr-skp	Htk. tdr-skp	Veg. htk. tdr-skp	Anim. htk. tdr-skp	Anim. %	Udsæd pr. hss.
Sdr. Nissum	80	816-5	188-0	136-7	51-1	27	10-1
Husby	56	733-1	163-7	125-3	38-4	23	13-1
Vedersø	48	679-4	221-6	153-5	68-1	31	14-1
Stadil	82	1077-5	325-7	202-0	123-7	38	13-1

vejende sand og grus med lidt ler og muld. En faktor af betydning har utvivlsomt været, at et højtliggende grundvandsspejl, selv i tørre år, har skabt en gunstig vandbalance i forbindelse med det jordforbedringsarbejde, der er sket med tilførslen af rigelig staldgødning. Hverken markbøgenes eller modelbøgenes tekst medtager denne vigtige dyrkningsfaktor eller ressourcefaktor. Men når man alligevel kan påregne en flittig brug af staldgødning, så hænger det sammen med størrelsen af det animalske hartkorn. I tabel I ses denne del af »jordværdien« at ligge mellem 23% (Husby) og 38% (Stadil).

Det animalske hartkorn er beregnet på grundlag af antallet af hoveders græsning på den hvilende jord og antallet af hølæs. Mens taksten af et hoveds græsning overalt er den samme, nemlig 1 fjerdingkar, så varierer hølærdien efter kvalitet, og her lå den så højt som mellem 3,2 og 4,3 (Vedersø) fjerdingkar hartkorn. Til sammenligning takseredes 1 læs hø i Avlum til 1,5 fjerdingkar og i Grindsted til lidt under 1 fjerdingkar. Det generelle forhold mellem hølæs og hoved var de fleste steder i u.-området som 2å3: 1 men i Stadil som 4å5: 1.

Går man fra sogneniveauet til by- eller enkeltgårdsniveauet, konstaterer man en stor spredning af størrelsen af det animalske hartkorn, som det fremgår af bilagstabellerne. Disse vil ikke blive behandlet detaljeret, men kun eksempler vil blive udtaget. Det ses således heraf, at Kirkeby i Husby sogn kun havde 17% animalsk htk., mens tallet for Øby, Bækby og Mosebøl lå på 38-42%. Her som andre steder er det niveauet, der er afgørende for det animalske hartkorns andel, en forklaring der finder sin bekræftelse også i Stadil sogn med dettes meget lave terræn.

Det fremgår også af bilagstabellerne, at enkelte bebyggelser skilte sig helt ud. Det gælder bl.a. de 3 gårde Nørre Klit på Bøvling klittange s.f. Thorsminde. Her udgjorde det animalske hartkorn 84%, fremkommet som følge af 75 læs hø og 24 kreaturers græsning, mens udsædsarealet kun beløb sig til 9,2 tdr.ld. Hovedgården Søndervang i Stadil sogn var takseret til 300 læs hø og 24 hoveders græsning, og her var der ingen tvivl om, at den store høproduktion fandt anvendelse i staldfodring, idet Kop- og Kvægtællingslisterne fra 1686 angiver, at hovedgården havde 50 øksne over 4 år og 52 under 4 år. Tilsvarende havde hovedgården Åbjerggård i Vedersø sogn en taksering på 110 læs hø og 25 hoveders græsning samt 60 øksne på stald og 25 under 4 år. Derudover findes der kun angivelse af studedrift på gården Udstrup i Sdr. Nissum sogn, selv om der i markbogen siges ingen græsning at være og kun ganske lidt hø. I modelbogen takseres dog den samme gård til 30 læs hø og 16 hoveders græsning foruden 6 stude. Formentlig er der tale om lejet eng, men det kan også tænkes, at gården har købt vinterfoder, lige som det har måttet anses for givet, at Åbjerggård har måttet skaffe sig foder ude fra. Der har utvivlsomt været rigeligt af hø at hente fra Stadil sogn og andre steder, med mindre man har drevet studeavl, som ikke figurerer i matriklen eller i Kop- og Kvægtællingskemaerne, hvis upålidelighed allerede er berørt. Derimod synes en anden kilde som græsningstaksationsprotokollerne mere pålidelige, men de er vanskelige at bruge for u.-området dels på grund af mangelfuld bevaring og dels på grund af ulæselighed. I de tilfælde, hvor de kan tydes, kan det konstateres, at de er i rimelig overensstemmelse med modelbøgenes taksation af høve-

ders græsning. På denne baggrund er modelbøernes opgørelse over det animalske harkorn benyttet i nærværende undersøgelse som de tal, der kommer sandheden nærmest.

Det skulle efter denne undersøgelse være fremgået, at der er tale om et helt specielt miljø fra naturens side, og at det datidige landbrug har forstået at indstille landbruget herefter, idet man har satset på en kvægbøgsøkonomi baseret på de udstrakte enge og andre vådbundsområder og i tilgift har formået at effektivisere de til rådighed stående agre og delvis kunnet eliminere virkningen af tørkeår, der ellers mange andre steder har været en trusselsfaktor for befolkningens reproduktion. Med en folketæthed på 266 husstande på et dyrket areal af ca. 3300 tdr.ld. eller 80 pr. 1000 tdr.ld., er man oppe på en husstandstæthed, der er 2 til 3 gange så stor som i de fleste østdanske sogne. Kun i særlige egne som i Kjær herred i Vendsyssel, der har en tilsvarende kvægbøgsøkonomi kombineret med en høj jordbonitet, har man i folketæthed kunnet konkurrere med u.-området.

Hvis man skal tale om grader af intensitet i det gamle, danske landbrug, så må u.-området have rangeret blandt de mest intensive driftsformer ligesom i Kjær herred, mens to- og trevangsbrugene i det østlige Danmark kan betragtes som have værende repræsentanter for et efter forholdene ekstensivt landbrug, en betragtning som nok kan virke over-

raskende, når man ellers regner med, at agerbruget med dets direkte kalorieomsætning af vegetabiliske produkter skulle kunne ernære flere mennesker end kvægbøgsbruget. Der er dog en faktor, som ikke indgår i dette regnskab, nemlig forskellen i husstandenes størrelse i de to situationer.

Litteratur

- K. E. Frandsen*, Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarsirukturer i Danmarks landsbyer 1682-83. Bygd (Esbjerg) 1983.
Viggo Hansen, Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. (Disp), 1964.
Viggo Hansen, Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted. Landbohistoriske Studier, I 1970.
Axel Jessen, Stenalderhavets udbredelse i det nordlige Jylland. Danmarks geologiske Undersøgelser, II Rk., Nr. 35, 1920.
Henrik Larsen, Markfællesskabet i Hardsyssel i ældre tider. Hardsyssel Aarbøger, 25 Bd., 1931.

Arkivmateriale

- Christian V's Matrikel 1688*: Markbøger nr. 914 (Stadil), 916 (Husby), 918 (Sdr. Nissum), 919 (Husby)
– Modelbøger nr. 1751 (Hammerum hrd.), 1753 (Hind hrd.) 1754 (Ulfborg hrd.).
Ekstraskatteregnskaber for Lundenæs og Bøvling amter: Kop- og Kvægskatteregnskaber 1684 til 1686.

Tabel over udsæd og hartkorsbeskatning i Sdr. Nissum sogn.

	Udsæd tdr-skp	Htk. tdr-skp	Deraf animalsk tdr-skp	%	hø- læs	Antal høveder
Nørre Klit	9-2	10-0	8-3	84	75	24
Pilgård	37-6	8-1	1-6	21	13	12
Højtoft	8-2	1-6	0-5	36	3	2
Brandborg	10-3	2-1	0-3	18	2	3
Udstrup	95-0	23-4	3-5	15	30	16
Sitterup	16-4	2-6	0-2	9	4	4
Annexgård	38-6	5-7	1-4	13	14	10
Ondaften	3-0	0-6	0-2	33	2	-
Sønderby	36-0	6-7	2-1	31	17	10
Svejdal	16-2	4-0	0-6	19	6	4
Ravnborg	8-6	2-3	0-4	27	5	4
Mædige	2-2	0-2	-	-	1	-
Klemme huse	2-1	0-1	-	-	-	-
n. f. Sitterup	8-6	1-5	0-1	8	3	2
Bavnbæk	29-0	3-4	0-6	21	7	4
Krogsgård	15-6	3-2	0-5	19	5	4
Sudergård	12-3	2-5	0-5	24	6	4
n. f. kirken	4-6	1-5	0-3	26	4	2
Torup	96-4	19-6	2-7	19	28	20
Korsgård	21-4	4-4	0-4	11	9	6
Sigård	7-1	2-4	0-5	25	7	4
Vang	26-5	5-7	0-5	12	6	8
Gadegård	33-2	5-7	1-2	21	12	8
Fjand	215-0	49-7	16-4	33	55	33
Gjelstrup	59-5	10-2	1-7	18	18	12
Glistrup	32-3	8-7	2-6	31	26	16

Tabel over udsæd og hartkornsbeskatning i Stadil sogn.

	Udsæd tdr-skp	Htk. tdr-skp	Anim. tdr-skp	Anim. %	Hø- læs	Antal høveder
Østertoft	53-0	12-3	3-4	28	30	12
Fuglbjerg	69-0	29-0	11-6	40	107	26
Mejlby	154-2	39-4	14-2	36	135	37
Halkjær	58-3	17-1	5-1	30	45	16
Alrum	229-0	64-0	16-7	26	164	45
Søndervang	124-5	56-6	31-0	55	300	24
Kamp	30-6	9-5	3-2	34	30	8
Kolby	106-7	37-6	11-8	32	109	31
Stadil by	69-1	28-5	11-4	40	100	19
Stadil ø	48-4	20-2	8-1	40	76	14
Opstrup	87-5	20-6	6-4	31	59	16

Tabel over udsæd og hartkornsbeskatning i Husby sogn.

	Udsæd tdr-skp	Htk. tdr-skp	Anim. htk.	Anim. %	Hø- læs	Antal høveder
Krogsgård	14-5	3-1	0-6	24	5	6
Nørbygård	20-6	5-4	1-1	20	10	4
Stensballe	6-0	1-4	0-1	8	1	2
Bjæregård	16-6	4-5	1-1	24	10	4
Husby	120-3	30-4	6-0	19	52	32
Prasgård	41-3	10-7	2-3	21	20	8
Søgård	35-3	8-6	1-2	15	10	8
Præstegård	69-1	9-6	2-4	26	21	10
Sønder Klit	69-3	19-0	5-5	30	52	17
Bækby	35-3	6-2	2-3	38	25	11
Sandgård	8-1	1-1	0-2	18	2	2
Moseby	58-2	10-1	2-0	20	16	12
Mosebøl	11-1	2-5	1-1	42	10	4
Kirkeby	56-1	15-1	2-4	17	18	21
Øby	60-1	16-2	6-2	38	56	18
Røjkjær	6-1	1-3	0-3	27	3	2
Grim	93-6	13-6	2-2	16	19	15

Tabel over udsæd og hartkornsbeskatning i Vedersø sogn

	Udsæd tdr-skp	Htk. tdr-skp	Anim. tdr-skp	Anim. %	Hø- læs	Antal høveder
Kærby	125-6	46-0	11-0	24	90	52
Åbjerggård	131-1	46-4	20-4	44	110	24
Vedersø prgd.	51-6	8-6	2-2	26	20	8
Hugby	58-7	18-5	4-7	30	47	29
Tranekjær	101-7	36-5	11-5	32	99	44
St. Bjæregård	45-3	10-0	1-4	15	10	12
Ll. Bjæregård	13-0	3-0	0-5	21	4	6
Dybkjær	9-6	3-1	0-6	24	6	4
Kirkeby	28-4	7-6	1-5	21	13	9
Tarp	110-4	36-5	9-0	25	72	44

	Pilgård	Højtoft	Brandstrup	Udstrup	Sitterup	Annexgård	Ondaften	Sønderby 1	2	3	4	5	6	Svejdal	Ravnsborg	Maaedige	n.f. Sitterup	Bavnbæk	Krogsgård	Sudergård	n.f. Kirken	Torup (2)	Korsgård	Sieggård	Vang	Glistrup	Gadegård	Gielstrup
Pilgård	26							5	-	-	-	-	-	2	-	-		1			×	2			×	×		
Højtoft		5						4	-	-	-	-	-															
Brandstrup			10																									
Udstrup				95										×	-	-												
Sitterup	1				7			2	-	-	-	-	-	6	-	-		1										
Annexgård	11	×				15		6	-	-	-	-	-	2	-	-		2								×		
Ondaften							3																					
Sønderby 1								6	-	-	-	-	-															
Sønderby 2									6	-	-	-	-	1	-	-										×		
Sønderby 3										×	-	-	-	×	-	-												
Sønderby 4		×									8	-	-	2	-	-		1										
Sønderby 5												×	-									6						
Sønderby 6													5	×	-	-												
Svejdal				2				×	-	-	-	-	-	13	-	-										×		
Ravnsborg				1										-	7	-											1	
Maaedige														-	-	2												
n.f. Sitterup								1	-	-	-	-	-	×	-	-	6											
Bavnbæk		×						2	-	-	-	-	-	1	-	-		23										
Krogsgård								×	-	-	-	-	-	×	-	-		15										
Sudergård			×					×	-	-	-	-	-	1	-	-			5			×						5
n.f. Kirken								×	-	-	-	-	-								4	1						
Torup (2)	10													2	-	-										3	3	3
Korsgård								2	-	-	-	-	-	2	-	-		3									1	7
Sieggård		×						×	-	-	-	-	-											7				
Vang																												
Glistrup	1							1	-	-	-	-	-	1	-	-												
Gadegård	1							×	-	-	-	-	-	2	1	-			×			×					21	5
Gielstrup	1													8	-	-		1		2							1	38

Fællesskabet i Sønder Nisum sogn 1683. Tallene angiver hele tønder land.

(×): angiver lodder under 1/2 td. ld.

-): tegnet angiver, at det foregående tal gælder for hele gårdgruppen.

NB.: Fjand bys 3 gårde, 7 bol og 4 huse er udeladt af diagrammet.